

Rouwproces

Methoden voor de jongeren van Stichting De Eik

Dineke Westerman
Sociaal Pedagogische Hulpverlening
Juni 2010

Hogeschool Windesheim
Von van Wieringen

Stichting De Eik
Sander Liefwaard

Voorwoord

Voor u ligt het onderzoeksplan van mijn afstudeerproject. Het gaat over het rouwproces bij jongeren binnen De Eik. Er is onderzoek gedaan naar de methoden binnen de instelling voor het rouwproces. Er waren niet veel methoden aanwezig, daarom is in dit onderzoeksplan een lijst te vinden met bruikbare methoden voor De Eik.

Ik heb met veel plezier aan dit onderzoek gewerkt. Het is een beladen onderwerp en dat heb ik soms gemerkt. Doordat je veel met het onderzoek bezig bent, denk je er veel over na en dat was soms moeilijk. Ik heb het als erg leerzaam ervaren. Onderzoek doen was sowieso al leerzaam. Vooral door het literatuuronderzoek ben ik veel te weten gekomen over het rouwproces bij kinderen en de rouwtaken.

Veel medewerking heb ik gehad van de groepsleiding van De Eik regio 3. Ook andere medewerkers van De Eik hebben mij geholpen bij dit onderzoek. Allemaal ontzettend bedankt. Verder wil ik vooral mijn begeleiders bedanken, Von van Wieringen en Sander Liefwaard. Bedankt voor jullie steun en hulp bij dit onderzoek.

In dit verslag wordt gebruik gemaakt van de afkorting LVG. Dit staat voor licht verstandelijk gehandicapten.

Inhoudsopgave

Inleiding	Blz. 5 - 8
1. Aanleiding	Blz. 5
2. Opdrachtgever	Blz. 5
3. Doel	Blz. 5
4. Informatie verzamelen	Blz. 5
5. Probleemstelling	Blz. 5
6. Onderzoeksvraag	Blz. 6
7. Deelvragen	Blz. 6
8. Definitie begrippen	Blz. 6
9. Onderzoeksmethode	Blz. 6
10. Tijdsplan	Blz. 7
11. Budget	Blz. 8
12. De opbouw van het onderzoeksplan	Blz. 8
 Hoofdstuk 1 De instelling	 Blz. 9 - 11
1.1 Doel van de Eik	Blz. 9
1.2 Visie	Blz. 9
1.3 Missie	Blz. 9
1.4 Doelgroep	Blz. 9
1.4.1 Verstandelijke ontwikkeling	Blz. 9
1.4.2 Taalontwikkeling	Blz. 10
1.4.3 Sociale ontwikkeling	Blz. 10
1.4.4 Ontwikkelingsstoornissen	Blz. 10
1.5 Methodiek	Blz. 11
1.6 Beschrijving van de groepen	Blz. 11
 Hoofdstuk 2 Rouwproces	 Blz. 12 - 18
2.1 Hoe verloopt het rouwproces bij kinderen?	Blz. 12
2.1.1 Rouw op verschillende leeftijden	Blz. 12
2.1.2 Verschillen in rouwen tussen volwassenen en kinderen	Blz. 13
2.1.3 Uitleg en vragen	Blz. 13
2.1.4 De rouwtaken	Blz. 14
2.1.5 Rouwproces voltooid	Blz. 14
2.1.6 Punten die kunnen helpen om kinderen te helpen in hun verdriet	Blz. 15
2.1.7 Problemen tijdens het rouwproces	Blz. 15
2.2 Hoe verloopt het rouwproces bij verstandelijk gehandicapten?	Blz. 16
2.3 Hoe verloopt het rouwproces bij kinderen en jongeren met autisme?	Blz. 18
 Hoofdstuk 3 Methoden binnen de instelling	 Blz. 19
 Hoofdstuk 4 Resultaten vanuit het schriftelijk interview	 Blz. 20 -25
4.1. De groepen	Blz. 20
4.2 De ervaringen	Blz. 20
4.3 De behoeften	Blz. 22

Hoofdstuk 5 Methoden voor rouwproces	Blz. 26 - 34
5.2 Overzicht met methoden	Blz. 26
5.2.1 Methoden – materialen	Blz. 26
5.2.2 Boeken om kinderen te helpen in hun rouwproces	Blz. 29
5.2.3 Boeken voor kinderen in een rouwproces	Blz. 31
Hoofdstuk 6 Analyse	Blz. 35
6.1 Analyse vanuit literatuuronderzoek	Blz. 35
6.2 Analyse vanuit schriftelijk interview	Blz. 35
Hoofdstuk 7 Conclusie en aanbevelingen	Blz. 36
Hoofdstuk 8 Productevaluatie	Blz. 37
8.1 Evaluatie op resultaat	Blz. 37
8.2 Evaluatie op kwaliteit	Blz. 37
8.3 Evaluatie op aanbevelingen	Blz. 37
Literatuurlijst	Blz. 38
Bijlagen	Blz. 39 - 42
Bijlage 1 - Interview speltherapeut en orthopedagoog	Blz. 39
Bijlage 2 - Schriftelijk interview	Blz. 40

Inleiding

1. Aanleiding

De opdrachtgever wil weten hoe de groepen van De Eik omgaan met het rouwproces bij de jongeren. Hier is lange tijd geen onderzoek naar gedaan en daarom heeft de opdrachtgever niet helder in kaart welke methoden er gebruikt worden en welke er zijn binnen de instelling. Hij wil weten of de groepsleiding genoeg middelen en handvatten hebben om met het rouwproces bij jongeren om te gaan. Tevens wil hij heler krijgen hoe de behandeling en begeleiding aan jongeren in een rouwproces kan worden verbeterd.

2. Opdrachtgever

Mijn opdrachtgever is Sander Liefwaard van Stichting De Eik. Hij is clusterhoofd van verschillende groepen van De Eik in Deventer.

Met de opdrachtgever is afgesproken dat ik de groepen binnen regio 3 benader en via een enquête onderzoek welke ervaringen groepsleiding hebben met jongeren in een rouwproces. Om te zien of ze genoeg methoden voor handen hebben of dat er nog behoefte is aan methoden voor dit thema.

Afgesproken is om de opdrachtgever op de hoogte te houden van mijn onderzoek, zodat hij eventueel kan bijsturen en/of aanvullen.

3. Doel

Het uiteindelijke doel is om de behandeling en begeleiding te verbeteren aan jongeren van De Eik tijdens een rouwproces.

4. Informatie verzamelen

Binnen de instelling is niet eerder onderzoek gedaan naar de methoden bij een rouwproces. Er doet op dit moment een medewerker van De Eik onderzoek naar welke methoden er in z'n algemeenheid zijn binnen de groepen. Ik heb met haar hierover gesproken, maar zij onderzoekt niet de methoden voor het rouwproces.

Ik heb literatuuronderzoek gedaan en gezocht naar eerdere onderzoeken bij mensen met een verstandelijke handicap en/of leerprobleem die in een rouwproces zitten. Hierdoor heb ik meer informatie gekregen over het rouwproces bij LVG'ers en de manier van benaderen en begeleiden van deze personen.

Daarnaast heb ik enquêtes verspreid binnen de groepen van De Eik om zo van alle groepsleiding te horen welke ervaringen zij hebben met jongeren in een rouwproces. Zo heb ik de methoden die gebruikt worden in kaart gebracht en te horen gekregen of er nog behoefte is aan (meer) methoden of een andere vorm van ondersteuning bij dit thema.

Als laatste heb ik gesprekken gehouden met de orthopedagoog en speltherapeut, om zo hun ervaringen en gedachten te bespreken over dit onderwerp.

5. Probleemstelling

Door duidelijkheid te krijgen over de methoden bij het rouwproces wordt de begeleiding verbeterd voor de jongeren tijdens het rouwproces.

6. Onderzoeksvraag

Welke methoden gebruiken de groepen van De Eik bij het rouwproces van de jongeren?

7. Deelvragen

- Hoe verloopt het rouwproces bij jongeren met LVG en/of gedragsstoornis?
- Op welke wijze worden de jongeren binnen de groepen van De Eik nu begeleid in hun rouwproces?
- Wat is als positief en wat als negatief ervaren bij deze methoden?
- Waar hebben de groepen nog behoefte aan gezien de methoden voor omgang met het rouwproces bij jongeren?
- Welke methoden passen het beste bij De Eik gezien de visie, jongeren en begeleiders?

8. Definitie begrippen

Van Dale verstaat onder rouwproces: 'het rouwen en al wat er in tijden van rouw psychisch met de rouwende gebeurt'. In dit onderzoek wordt er onder rouwproces verstaan: de tijd van het doorlopen van de 4 fasen nadat een dierbare overleden is.

Van Dale verstaat onder dierbaren: vader, moeder, echtgenoot (-genote) en kinderen. In dit onderzoek wordt er onder dierbare verstaan: een persoon die men minimaal 2 keer per week ziet en/of spreekt.

Van Dale verstaat onder methode: 'vaste, weldoordachte manier van handelen om zeker doel te bereiken'. In dit onderzoek wordt er onder methode verstaan: de werkwijze die gevolgd wordt in een bepaalde situatie.

9. Onderzoeksmethode

Schriftelijk interview

In dit onderzoek is gekozen voor een schriftelijk interview. Het interview is gestructureerd, want de vragen staan vast en zijn voor iedereen hetzelfde. Het interview wordt gehouden onder alle groepsleid(st)ers van de groepen in Regio 3 van De Eik (10 groepen in Deventer en 1 groep in Nijverdal). Er is gekozen om het interview door alle groepsleid(st)ers in te laten vullen, in plaats van door één persoon van de groep, zodat er een breed beeld komt van alle ervaringen met de methoden. Als het interview door één persoon van de groep ingevuld zou worden, zouden de ervaringen van mensen en de methoden die gebruikt zijn, gemist kunnen worden.

Literatuuronderzoek

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van literatuuronderzoek. Eerst wordt er gekeken naar literatuur over eerder onderzoek over het rouwproces bij verstandelijk gehandicapten.

Ook zal er via literatuuronderzoek gekeken worden naar hoe het rouwproces bij kinderen zonder een verstandelijke handicap of beperking verloopt en bij kinderen met een verstandelijke handicap of beperking. Hier kunnen de methoden die geadviseerd worden voor De Eik, op afgestemd worden.

Interview eventueel

Als er vanuit de schriftelijke interviews nog extra informatie verkregen dient te worden, wordt dit gedaan door middel van mondelinge interviews. Ik zal dan langs de groepen gaan waarvan ik nog meer informatie wil. Bijvoorbeeld informatie over een gebruikte methode.

10. Tijdsplan

Zie draaiboek bijlage 1. (Tijdsplan vanaf week 7)

Week → Taak ↓	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Taak A															
Taak B															
Taak C															
Taak D															
Taak E															
Taak F															
Taak G															
Taak H															
Taak I															
Taak J															
Taak K															
Taak L															
Taak M															
Taak N															
Taak O															
Taak P															
Taak Q															
Taak R															
Taak S															
Taak T															

11. Budget

Er zullen geen tot weinig kosten zijn aan het onderzoek. Het personeel wordt benaderd in werktijd, dus daar zullen geen extra kosten bij komen. Ze kunnen zelf beslissen wanneer ze tijd hebben om het interview in te vullen. Ik doe mijn onderzoek vanuit school, dus aan mij zullen ook geen kosten besteed hoeven worden. Alleen wat printwerk, maar dit is minimaal.

Uit het onderzoek komen aanbevelingen voor methoden. Als ervoor gekozen wordt om deze methoden te kopen, zullen hier wel kosten aan zitten.

12. De opbouw van het onderzoeksplan

In hoofdstuk 1 geef ik informatie over de instelling. Ik ga in op de doelgroep, de visie, de methodiek etc. Hiervoor heb ik plancare kwaliteit (intranet van De Eik) gebruikt, dit is binnen de instelling een programma voor informatie.

In hoofdstuk 2 geef ik informatie over het rouwproces. Hier komt het rouwproces bij kinderen aan bod, de rouwtaken, het rouwproces bij kinderen met een verstandelijke handicap en het rouwproces bij kinderen met autisme.

In hoofdstuk 3 geef ik een overzicht van de methoden binnen de Eik.

In hoofdstuk 4 geef ik de resultaten weer vanuit het schriftelijke interview.

In hoofdstuk 5 komt een overzicht van de methoden voor het begeleiden en behandelen van een rouwproces bij jongeren.

In hoofdstuk 6 geef ik een analyse van het onderzoek.

In hoofdstuk 7 komt de conclusie en de aanbeveling.

In hoofdstuk 8 komt een productevaluatie. Hier kijk ik terug op het onderzoek en het resultaat.

Hoofdstuk 1 De instelling

1.1 Doel van de Eik

Het orthopedagogische centrum De Eik richt zich op de behandeling van LVG jongeren. Door de gezamenlijke centra in Nederland is de doelgroep als volgt omschreven:” jongeren met een licht verstandelijke handicap vanaf 6 jaar tot ca. 21 jaar, met een IQ tussen 50 en 85 die in hun ontwikkeling zijn belemmerd en die zich op grond van hun lage intellectueel functioneren en beperkte sociale en emotionele redzaamheid, niet (zonder hulp) kunnen handhaven in een of meer reguliere maatschappelijke verbanden zoals: gezin, school, werk, groep, leeftijdsgenoten of buurt. Met speciale hulp wordt hen een kans geboden om, binnen hun mogelijkheden, een zekere mate van zelfstandigheid als volwassene te ontwikkelen.

1.2 Visie

Mensen zijn in mogelijkheden en behoeften niet gelijk. De waarde van het mens-zijn daaraan afmeten zou niet juist zijn. Ieder mens (met of zonder handicap) is gelijkwaardig aan zijn/haar medemens. Als zodanig heeft elk mens recht op een menswaardig bestaan. Evenzeer is dit geldig voor kinderen/jongeren die op grond van hun gedragsproblemen en het moeilijk lerend zijn, hulp behoeven.

Uit de wijze waarop de kinderen bejegend worden door de medewerkers van De Eik, moet groei, harmonie en ontwikkeling zichtbaar worden in hun gedrag. Dit vraagt een bepaalde omgang met en houding naar kinderen/jongeren, die in ieder geval respectvol en vertrouwenwekkend zijn. Het leren van vaardigheden en groei naar emotionele rijping is afhankelijk van de mogelijkheden van jongeren en kent een gevarieerdheid die past bij de uniciteit van elk mens.

1.3 Missie

De Eik heeft de volgende missie:

“ het wil een regionaal zorgcentrum zijn voor gedragsproblematische, lichtverstandelijke gehandicapte jongeren die in hun sociale, psychische en/of maatschappelijke ontwikkeling belemmerd worden. Orthopedagogische behandeling en begeleiding ofwel ondersteuning van deze jongeren moet ertoe bijdragen dat zij op een voor hen volwaardige wijze kunnen deelnemen aan de maatschappij” .

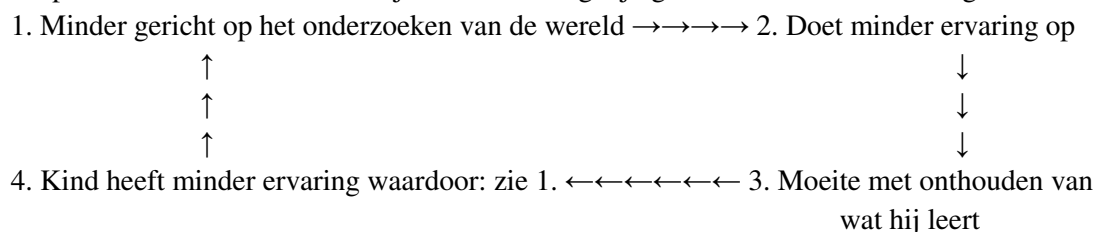
1.4 Doelgroep

De doelgroep zijn jongeren tussen de 6 en 21 jaar met een licht verstandelijke handicap. Ze hebben een IQ van 50 tot 85.

LVG kinderen hebben problemen op drie verschillende vlakken van hun ontwikkeling: de verstandelijke ontwikkeling, de taalontwikkeling en de sociale ontwikkeling.

1.4.1 Verstandelijke ontwikkeling

De problemen in hun verstandelijke ontwikkeling zijn goed te zien vanuit het volgende schema:

Het kind doet minder ervaring op en leert ook minder van deze ervaringen. Het heeft moeite met onthouden. Hierdoor kan het kind dingen die hij geleerd heeft minder goed toepassen in een volgende situatie. Het kind heeft dus minder ervaring waaruit hij kan putten waardoor hij minder makkelijk nieuwe situaties tegemoet treedt.

Ook hebben LVG kinderen problemen met de waarneming. Ze nemen minder actief, minder gericht, minder bewust waar en hebben minder oog voor details. Waarneming richt zich op concrete en direct opvallende zaken, waardoor belangrijke aspecten niet gezien worden. De waarneming is ook sneller verstoord doordat ze snel afgeleid worden en door hun lagere concentratieniveau.

Tevens hebben LVG kinderen problemen met het verwerken van informatie. Ze hebben problemen met het goed ordenen van informatie en het opslaan ervan. Hierdoor kunnen ze de informatie ook minder goed terughalen.

Als laatste punt bij de verstandelijke ontwikkeling is dat kinderen met LVG moeite hebben met het kijken naar zichzelf en het bedenken: waarom doe ik de dingen zoals ik ze doe? Ze hebben moeite met abstract denken.

1.4.2 Taalontwikkeling

Taal als communicatiemiddel kan moeilijk zijn doordat het te weinig concreet is. Ook hebben ze moeite hun gedachtegang vast te houden of gesprekken te volgen. Sommige kinderen nemen de taal letterlijk.

Andere kinderen hebben beperkt taalbegrip en kunnen zich moeilijk uitdrukken of verwoorden. Het leren lezen verloopt moeizaam.

1.4.3 Sociale ontwikkeling

LVG kinderen hebben problemen in de omgang met anderen. Ze kunnen zich moeilijk verplaatsen in de ander. Ze snappen niet hoe anderen tegen hun aankijken en wat de gevolgen zijn van wat ze doen. Het samen praten, zeggen wat men bedoelt, voelt of denkt is moeilijk voor kinderen met LVG. Ze hebben weinig zicht in hun eigen mogelijkheden en beperkingen, waardoor ze zichzelf overschatten. Zo ervaren ze mislukkingen, wat zorgt voor een negatief zelfbeeld.

Hun omgeving overschat ze ook, dit komt doordat men qua uiterlijk niet ziet dat ze moeilijk lerend zijn. Hierdoor worden er hoge eisen aan deze kinderen gesteld, waardoor hun zelfvertrouwen nog lager wordt.

1.4.4 ontwikkelingsstoornissen

Kinderen die in aanmerking komen voor hulp bij De Eik hebben meestal ook nog te maken met een ontwikkelingsstoornis. Ontwikkelingsstoornissen die regelmatig voorkomen bij De Eik, zijn:

- Aandachts-Tekort-Stoornis met Hyperactiviteit (ADHD, Attention Deficit Hyperactivity Disorder).
- oppositioneel opstandige gedragsstoornissen (ODD, Oppositional Defiant Disorder) en antisociale gedragsstoornissen (CD, Conduct Disorders).
- Autistische spectrum stoornissen
- Borderline persoonlijkheidsstoornis

1.5 Methodiek

De Eik is sinds 2009 overgestapt op de methodiek doelrealisatie. Dit met het doel om de verantwoordelijkheid meer bij de jongeren en hun ouders/opvoeders te leggen. Zij krijgen meer inspraak in de behandeling. Ze kunnen aangeven wat hun hulpvraag is en waar ze aan willen werken. In het startgesprek (gesprek voorafgaand aan de plaatsing) wordt in overleg met jongeren en ouders/opvoeders bepaald wat de gewenste eindsituatie is. Daarbij wordt er ook in overleg doelen opgesteld. Bij het stellen van de gewenste eindsituatie en de doelen wordt nadrukkelijk aandacht besteed aan de wensen en beleving van de jongeren en zijn/haar ouders/opvoeders.

1.6 Beschrijving van de groepen

De Eik regio 3 heeft de volgende soorten groepen:

Intensieve behandelgroepen:

Dit is 24-uurs behandeling. De behandeling vindt plaats in één van de behandelgroepen, waarin 4 tot maximaal 8 jongeren wonen en behandelend worden.

Dagbehandeling:

Dagbehandeling richt zich op 2 kanten: de behandeling van jongeren en de begeleiding van hun ouders/opvoeders. Van maandag tot en met donderdag (behalve in schoolvakanties) verblijven de jongeren na schooltijd tot ongeveer 19.00 uur op de groepen.

Crisisgroep-Overbruggingsgroep:

Dit is een groep die jongeren opvangt als er sprake is van crisis, dit kan zijn vanuit huis of vanuit een andere groep. Ook is deze groep er om jongeren op te vangen totdat er een geschikte groep voor ze is gevonden.

Kamertraining

Op deze groep worden de jongeren klaargestoomd om zelfstandig te kunnen wonen.

Bron: Plancare kwaliteit (intranet van De Eik).

Hoofdstuk 2 Rouwproces

2.1 Hoe verloopt het rouwproces bij kinderen?

Begeleiding aan kinderen in een rouwproces is erg belangrijk. Als ze geen begeleiding krijgen, is de kans groot dat ze op latere leeftijd emotionele problemen krijgen. Hierbij is een zorgende en veilige relatie en omgeving erg belangrijk. (5)

Iedereen ervaart verlies op zijn/haar eigen manier. Kinderen zijn dus ook heel verschillend in een rouwproces. Er zijn veel omstandigheden die invloed hebben op het rouwproces. Voorbeelden van omstandigheden zijn: de persoonlijke ervaringen, de relatie met de overledene, de leeftijd waarop men de persoon verliest en de eigen levensomstandigheden. (4)

2.1.1 Rouw op verschillende leeftijden

Kinderen in de eerste maanden van het leven hebben geen besef van de dood. Ze zullen verdrietig zijn als ze de verzorging en liefde missen van een ouder. Als ze goede vervanging hebben, hebben ze geen verdriet meer.

Kinderen van 4 maanden tot 2 jaar voelen onbehagen als hun vertrouwde ouderfiguur overleden is. Ze voelen de veranderingen aan. De overgebleven ouder zal door het verdriet anders reageren op het kind. Het kind laat rouwsignalen zien door veranderingen in eet- en slaapgewoonten. Als de verwijdering blijft, gaan kinderen zich afsluiten van iedereen totdat een constante persoon de zorg overneemt.

Kinderen van 2 tot 5 jaar laten ongeveer dezelfde rouwreacties zien als volwassenen. Ze kunnen alleen hun gedachten, gevoelens en herinneringen niet uitdrukken in woorden. In het begin begrijpen ze het niet en stellen veel vragen. Ze vragen naar waarom, wanneer de overledene terugkeert en wat hij/zij doet. Later kunnen ze een vorm van verbijstering en regressief gedrag laten zien, bijvoorbeeld aandacht vragen. Deze leeftijd kenmerkt zich door het magisch denken. Ze denken dat ze een soort magische kracht hebben. Dat iemand kan overlijden als ze dat gedacht hebben of als ze boos op diegene waren.

Kinderen op deze leeftijd hebben moeite met drie dingen:

- het niet meer functioneren van het lichaam. Ze moeten leren dat dood betekent dat het lichaam niet meer werkt.
- dat de dood onomkeerbaar is.
- dat de dood universeel is. Iedereen gaat dood. De dood is niet een ongeluk, die men kan voorkomen door goed op te letten.

Kinderen van 5 tot 8 jaar begrijpen de dood beter. Ze begrijpen dat de dood onomkeerbaar is. Ze denken dat alleen oude mensen dood kunnen gaan. Ze denken dat de dood besmettelijk is en dat het iets is als straf voor slecht gedrag.

Ze begrijpen het wel, maar kunnen er nog niet mee omgaan. Ze ontkennen het. Ze verbergen hun gevoelens. Ze hebben toestemming nodig om hun gevoelens te durven uiten. Als ze zich niet uiten, kunnen ze een fantasieleven ontwikkelen. De overledene wordt zo levend gehouden.

Kinderen van 8 tot 12 jaar denken meer abstract. Ze weten wat dood betekent, dat iedereen sterft en dat het onomkeerbaar is. Op deze leeftijd gaan ze zich afvragen waarom een bepaald persoon overleden is. Als een ouder is overleden hebben kinderen de behoefte om terug te gaan naar hun kinderlijke gevoelens. Dit durven ze alleen niet te laten zien, waardoor ze opstandig gedrag vertonen. Dit wordt niet gezien als rouwgedrag. Ze willen hun hulpeloosheid en pijn ontkennen. Dit doen ze door bijvoorbeeld dwangmatig voor anderen te zorgen, door fobieën te ontwikkelen of overdreven bezorgd te zijn over hun lichaam.

Adolescenten voelen zich hulpeloos en willen zich terugtrekken in hun vroege jeugd. Ze worden gedwongen volwassen te zijn. Ze hebben moeite met volwassen reacties, door hun typische adolescentieproblemen, zoals weerstand om met volwassenen te praten, vervreemding van volwassenen en vrienden, gebrek aan kennis over wat sociaal aanvaardbaar is, problemen met afhankelijkheid en afstand of problemen met hun identiteit. Schuldgevoelens komen ook veel voor, doordat ze voor de dood van de persoon erg opstandig waren en afstand wilden nemen van de familie. (4,5)

2.1.2 Verschillen in rouwen tussen volwassenen en kinderen:

- Kinderen zitten nog volop in hun ontwikkeling. Een ernstig verlies kan de ontwikkeling hinderen of blokkeren.
 - Het denken van kinderen is nog niet geheel ontwikkeld. Op jonge leeftijd kennen ze de betekenis van dood nog niet, ze denken dat de overledene kan terugkeren.
 - Kinderen nemen de dingen letterlijk. Dit is belangrijk om te onthouden als men met kinderen praat over de dood. Als men het heeft over het feit dat oude mensen sterven, denken kinderen dat hun ouders ook dood gaan, want die vinden ze oud.
 - Kinderen hebben dezelfde gevoelens als volwassenen, maar zijn niet goed in staat om hun gevoelens te beschrijven en te verwoorden.
 - Kinderen willen niet bijzonder zijn. Ze willen bij de groep horen en geaccepteerd worden op dezelfde manier als voor het verlies.
 - De eerste rouwreacties van kinderen beginnen soms pas na enkele weken of maanden na de dood. Ze uiten hun verlies pas als ze zich weer veilig genoeg voelen.
 - Kinderen kunnen niet lange tijd achter elkaar met het verdriet bezig zijn.
 - Kinderen uiten zich via hun spel.
 - Kinderen gaan zich afhankelijk opstellen als iemand overleden is. Ze vragen veel aandacht. Ze keren terug naar een vroeger ontwikkelingsstadium
 - Kinderen kunnen hun emoties heel explosief uiten. Het is belangrijk dat ze deze emoties mogen uiten en dat er naar geluisterd wordt.
 - Kinderen willen volwassen sparen en beschermen. Hierdoor durven ze soms hun emoties niet te tonen.
 - Het is niet goed voor kinderen als ze teveel beschermt worden. Het meemaken van de begrafenis en het afscheid nemen is erg belangrijk. De fantasie van de kinderen is meestal erger dan de werkelijkheid.
 - Kinderen voelen de angst van volwassenen. Ze kunnen die angst overnemen.
- (4,6)

2.1.3 Uitleg en vragen

Kinderen hebben behoefte aan een uitleg die past bij hun leeftijd. Op een bepaalde leeftijd zijn ze nog te jong om de dood volledig te begrijpen. Het is wel belangrijk om kinderen eerlijke verhalen te vertellen. Als iemand in het ziekenhuis overleden is, is het belangrijk om kinderen duidelijk te vertellen dat de artsen alles gedaan hebben wat ze konden. Dat hij/zij te ziek was om nog beter te worden, maar dat mensen meestal wel beter worden als ze ziek zijn. Dat men alleen van een aantal ziekten niet meer beter kan worden. Kinderen accepteren het als volwassenen niet op alle vragen antwoorden weten. Dat is ook beter dan iets te gaan verzinnen als antwoord. Het is goed om te vragen welke gedachte het kind zelf heeft bij de vraag. Kinderen kunnen zelf al een antwoord hebben en daar kan dan met het kind over gepraat worden. (5,7)

Kinderen hebben na het overlijden van een dierbare altijd drie vragen:

1. Is het mijn schuld? Kan ik er iets aan doen? Ze zijn bang dat een wens, gedachte of fantasie van hen de dood veroorzaakt heeft. Ga serieus in op deze schuldvragen.
2. Is het besmettelijk? Ga ik er ook aan dood? Ze zijn bang dat ze zelf of anderen ook doodgaan. Ze gaan scheidingsangst vertonen. Stellen bijvoorbeeld de vraag: 'je komt toch wel terug?', als hun moeder alleen maar even naar de buurvrouw gaat.
3. Wie gaat er nu voor mij zorgen? Hoe gaat het nu verder? Deze vraag hebben ze vooral na het overlijden van een ouder. (6,7)

2.1.4 De rouwtaken

Als iemand overleden is, doorloopt men als nabestaande 4 rouwtaken:

1. Aanvaarden van de werkelijkheid van het verlies

Om te kunnen rouwen, moet men geaccepteerd hebben dat de overledene niet meer terugkomt. Het is hierbij belangrijk dat men het overleden lichaam ziet. Ook als het lichaam verminkt is na een ongeval is het goed om het lichaam te zien, dit kan ook alleen de hand van de overledene zijn.

Het is ook belangrijk om een verklaring te vinden voor de dood. Dat men beseft hoe en waarom het gebeurd is. Iedereen kan een andere verklaring hebben voor zichzelf. Kinderen stellen concrete vragen, het is goed om hier serieus op in te gaan. (bv 'Wat gebeurt er met hem onder de grond?') (4)

2. Ervaren van de pijn van het verlies / het doorworstelen van moeilijke emoties

Kinderen hebben toestemming nodig om te rouwen en de emoties te uiten. Als de pijn van het verlies niet wordt toegelaten, komt het later terug in de vorm van een ziektesymptoom of afwijkend gedrag. Het is dan moeilijk om nog het verband te zien met het rouwen.

De pijn van het verlies kan tot uiting komen in: lichamelijke pijscheuten, huilbuien, opstandigheid, agressie, schuldgevoelens.

Het is goed om er soms even tussen uit te gaan. Om dan even niet aan de pijn te denken en om even uit te rusten. (4,5,8)

3. Aanpassen aan de omgeving zonder de overledene/ het verdriet een plaats geven.

Kinderen moeten aangemoedigd worden om herinneringen te blijven houden. Er moet vervanging komen voor bepaalde functies en taken die de overledene altijd deed. Bijvoorbeeld het kind naar school brengen.

Identificatie kan zich voordoen. Dit kan zich uiten in het overnemen van de interesses en activiteiten van de overledene of het hebben van de gedachte ook dood te willen zijn om zo bij de overledene te zijn. (4,5,8)

4. Een nieuwe plaats geven aan de overledene en opnieuw leren houden van het leven.

Het kind moet zijn/haar identiteit aanpassen aan het feit dat de dierbare er niet meer is.

Veel nabestaanden hebben moeite om weer van het leven te gaan houden, omdat ze het gevoel krijgen de overledene hiermee te kwetsen. (4,5)

2.1.5 Rouwproces voltooid

Het rouwproces is voltooid als alle vier de taken zijn vervuld. De tijdsduur van het rouwproces is niet te noemen, dat is per persoon heel verschillend. Er zijn veel factoren waarvan de tijdsduur afhankelijk is: de relatie met de persoon die sterft, de manier van verwerken van de overlevende, de

omstandigheden van de dood, de leeftijd van de overledene, de steun die men heeft ervaren in de verwerking, de wijze waarop verteld werd dat de persoon overleden is, wat men voor de persoon voorafgaand aan het sterven kon doen. (4)

2.1.6 Punten die kunnen helpen om kinderen te helpen in hun verdriet:

- Geef juiste en directe informatie.
- Belangrijke volwassenen om het kind heen moeten hun eigen gevoelens niet verbergen. Het kind krijgt dan het gevoel dat hij/zij niet over de overledene mag praten of dat ze hun gevoelens ook moeten verbergen. Vraag soms of ze nog aan de overledene denken.
- Geef kinderen tijd om de dood te begrijpen. Het is belangrijk dat kinderen hun vragen kunnen stellen.
- Houd er rekening mee dat kinderen niet lang met gevoelens bezig kunnen zijn. Kinderen tonen hun gevoelens ook in hun spel.
- Laat merken dat kinderen hun verdriet mogen tonen, dat ze er mee bezig mogen zijn. Maak ook tijd vrij om er naar te luisteren.
- Vertel kinderen over de mogelijke reacties en gevoelens die ze kunnen hebben/krijgen. Dit geldt wel alleen voor kinderen die daar oud genoeg voor zijn.
- Laat merken dat het leven en het gezin verder gaan. Kinderen hebben er behoefte aan om te weten wat er anders zal zijn en wat gelijk zal blijven.
- Geef kinderen het gevoel dat ze kind mogen zijn. Het is belangrijk dat de ouderlijke rol van zorg, liefde en discipline er blijft.
- Laat zien dat je begrijpt dat een kind meer verliest dan de dierbare persoon. Er komen ook veranderingen in de familie.
- Moedig kinderen aan om te praten met hun vrienden. Dit geldt vooral bij adolescenten.
- Stimuleer de omgeving om ook aandacht te geven aan het kind.
- Leer kinderen aandacht te vragen voor hun behoeften.
- Laat kinderen weten dat verdriet lang kan duren en nooit helemaal overgaat. (4, 5, 7)

2.1.7 Problemen tijdens het rouwproces

Problemen die tijdens het rouwproces voor kunnen komen bij kinderen: slecht kunnen concentreren, vergeetachtigheid, slecht (in)slapen, nachtmerries, nare gedachten, zelf dood willen, buikpijn, hoofdpijn, niet willen of kunnen eten, verlatingsangst, zich afsluiten, niet meer spelen en/of praten, driftbuien, zich afzonderen, hevige angstaanvallen, agressie, zindelijkheidsproblemen, buitensporig huilen, scheidingsangst. Deze problemen worden niet altijd als symptoom van rouw herkend. (6,7)

Na een periode van verdriet en rouwen zijn kinderen opnieuw in staat om hun normale leven weer op te pakken. Alarmerende signalen bij kinderen en jongeren zijn:

- er voortdurend droevig uitzien en een langdurige depressie hebben;
- een gejaagd tempo blijven houden en niet gewoon kunnen ontspannen met vrienden en bekenden;
- geen zorg meer besteden aan kleding en uiterlijk;
- er vermoeid uitzien en niet kunnen slapen;
- sociale activiteiten vermijden en veel alleen willen zijn;
- onverschilligheid tonen tegenover de school en de hobby's waarvan ze vroeger genoten;
- veel gevoelens hebben van waardeloosheid en zelfverwijt;
- (meer) alcohol en drugs gaan gebruiken;
- geleid worden door hun stemmingen en er zelf weinig tot geen controle meer over kunnen uitoefenen. (4)

2.2 Hoe verloopt het rouwproces bij verstandelijk gehandicapten?

Uit een eerder onderzoek blijkt dat er grote verschillen zitten tussen mensen met een verstandelijke beperking die een ouder hebben verloren en mensen met een verstandelijk beperking die geen ouder hebben verloren. Uit literatuur blijkt dat verstandelijk gehandicapten net als anderen rouwen, maar dat door hun beperking sommige onderdelen van het rouwproces intenser of minder intens, onduidelijker of gewoon anders kunnen zijn. Begeleiders en verzorgers zien de gedragsproblemen niet als rouwproces en ze herkennen de psychopathologie niet als rouwen, omdat ze te weinig afweten van normaal rouwgedrag. De impact van de psychiatrische problemen en gedragsproblemen bij verstandelijk gehandicapte mensen die een ouder hebben verloren, is erg onderschat. Het soort beperking, de specifieke omstandigheden en de eigen persoonlijkheid van het kind/jongere vragen een persoonlijke, specifieke benadering. (1,4,8)

Zoals hierboven al bleek zijn er vele verschillende meningen over de mogelijkheid tot rouwen bij verstandelijk gehandicapten. Oswin (1991) beweert dat mensen met een verstandelijke beperking net zo reageren bij rouwen als andere mensen. McLoughlin (1986) zegt dat er een hogere incidentie van psychiatrische ziekten te verwachten valt bij verstandelijk gehandicapten na verlies, vanwege gestoord aanpassend gedrag. (1)

Verschil tussen verstandelijk gehandicapten en normaal begaafden:

- verstandelijk gehandicapten functioneren onder hun niveau vergeleken met hun leeftijd. Dit bepaald hun reacties, bijvoorbeeld dat ze de onomkeerbaarheid van de dood niet kennen. Ze hebben weinig vertrouwen in hun eigen mogelijkheden om problemen op te lossen en verwachten hierbij hulp van anderen.
- verstandelijk gehandicapten hebben moeite met het opbouwen van betekenisvolle relaties, door hun lage zelfbeeld en beperkte sociale vaardigheden. Ze missen de vaardigheden om hun gevoelens goed te uiten.
- voor verstandelijk gehandicapten is het nodig dat ze concrete uitleg krijgen en dat dit gekoppeld wordt aan ervaringen. Herhaling en voorbeeld is belangrijk. (4,8)

Veel mensen met een verstandelijke beperking hebben moeite met communicatie. Als het voor hen niet mogelijk is om zich verbaal te uiten, kunnen ze worden behandeld alsof ze geen emoties ervaren. Het verlies kan nog verder worden gecompliceerd doordat juist degene die overleden is, als enige de specifieke manier van communiceren begreep. Het verdriet komt pas later, net als bij normaal begaafde kinderen. De begeleiders van dat moment weten niks over het overlijden van de dierbare. Het is goed als er dan nog herinneringen zijn, zoals foto's. Het is nodig dat hun verdriet erkent wordt en dat ze de kans krijgen hun verdriet te uiten. Ze hebben behoefte aan liefde en genegenheid als er iemand overleden is. (1,4)

De gebieden van psychopathologie die specifiek zijn voor het rouwen, zijn niet duidelijk. Dit is gecompliceerd doordat rouwen bij mensen niet een vaststaand iets is, maar steeds veranderd. De symptomen van het rouwen zijn altijd aanwezig, maar in sommige fasen duidelijker. De tijdelijke context van de symptomen zijn daarom belangrijk.

Angst, boosheid, depressie, schuldgevoel, overdonderd zijn, verwarring, eenzaamheid en lusteloosheid zijn allen onderdeel van het normale rouwproces. De meeste instrumenten om rouw in kaart te brengen zijn te verfijnd voor het gebruik bij mensen met een verstandelijke beperking. (1)

Het resultaat van een eerder onderzoek laat zien dat verlies een onmiskenbaar effect heeft op de mentale gezondheid, het gedrag en de emotionele levens van de mensen met een verstandelijke handicap. Na een verlies nemen de symptomen van depressie en angst toe en het algemene gedrag veranderd.

De mate van de verstandelijke handicap heeft invloed op de mogelijkheid tot het formuleren van abstracte concepten, zoals de dood. Tevens blijkt dat levenservaring opgedaan tijdens het oud worden, de mogelijkheid van volwassenen met een verstandelijke handicap vergroot om de betekenis van de dood te begrijpen. Echter het begrijpen van het concept van de dood is niet een vereiste voor het ervaren van rouwgevoelens. Het gaat om de afwezigheid van de overleden persoon. Verstandelijk gehandicapten zullen rouwen om dit verlies, met of zonder het begrip van de dood.

Mensen met een verstandelijke handicap zijn met name kwetsbaar om een psychiatrische ziekte te ontwikkelen. In een groep van 21 mensen met een verstandelijke handicap was de aanwezigheid van depressie significant verhoogd na verlies, net als de aanwezigheid van angst. (2)

Bij al deze resultaten zijn de mensen met een verstandelijke handicap niet vergeleken met mensen zonder een verstandelijk handicap. De vraag is of deze reacties pathologisch zijn of dat ze ook voorkomen bij mensen zonder een verstandelijke handicap.

Door hun afhankelijkheid van hun ouders is de impact van het verlies van een ouder voor een persoon met verstandelijke beperking moeilijk te onderscheiden van de belangrijke en grote gebeurtenissen in hun leven, die samenhangen met het verlies. De belangrijkste gelijktijdige gebeurtenis is het verhuizen naar een andere woonplek na het verlies. Ze verliezen dus ook hun omgeving, persoonlijke bezittingen en hun vertrouwde kamer. De stijgende cijfers voor afwijkend gedrag in de groep die aan het rouwen is, laat de zorgwekkende impact zien van het verlies van een belangrijk persoon waaraan ze gehecht zijn. Het is goed om de verhuizing voor te bereiden, het te bespreken en te plannen. Het is belangrijk dat ze tijd krijgen om hun verleden geleidelijk los te laten. Het verleden is een belangrijk deel van iemands identiteit. (1, 4)

Het zien van andere rouwende mensen kan mensen met een verstandelijke beperking helpen om in te zien hoe normaal het is om oncomfortabele gevoelens te hebben tijdens het verlies. (1)

Er is gebrek aan eensgezindheid over het optimale niveau van bijwonen van rituelen horend bij het verlies door mensen met een verstandelijke handicap, na de dood van een hecht familielid.

Echter gezond verstand suggereert dat een hoger niveau van betrokkenheid bij het verlies meer zinvol is en laat het beste het definitieve van de dood zien voor deze mensen. Rituelen moeten aangepast zijn aan het individu.

Dus het meemaken van de begrafenis en daarnaast geschikte uitleg over de dood, lijken de beste psychologische voorbereiding voor het individu. Alhoewel er wel weinig bewijs is in de literatuur die deze uitspraken ondersteunen. (3)

Het is belangrijk dat gehandicapten dingen geleerd worden over de dood en verlies. Hier zullen ze zelf niet naar vragen, dus begeleiders moeten hen dat leren. Allereerst moeten ze de vaardigheden leren die nodig zijn bij rouwrituelen, zoals een hand geven, lopen achter de kist aan, afscheid nemen bij het graf.

Eigenlijk moeten verstandelijk gehandicapten vooraf al voorbereid worden op confrontatie met de dood. Ze hebben meer tijd en concrete ervaringen nodig om de situatie te leren begrijpen.

Als men als begeleider huult, moet men uitleggen waarom men huult. Als de verstandelijk gehandicapte huult, is het belangrijk dat de begeleider uitleg geeft waarom hij/zij huult. (4)

Belangrijke punten om op te letten als begeleider:

- slecht nieuws moet meteen vertelt worden en concreet;
- verstandelijk gehandicapten moeten ook de kans krijgen om deel te nemen aan de uitvaartrituelen;
- luister naar hem/haar en laat ze praten over de overledene en over hun verdriet;
- het is beter om agressief en moeilijk gedrag met sympathie te benaderen dan met boosheid en straf;
- zoveel mogelijk herinneringen en vertrouwde zaken bewaren voor later;
- na het overlijden van een belangrijk persoon, is het goed om te zoeken naar personen met wie hij/zij een vertrouwde relatie heeft. (4)

2.3 Hoe verloopt het rouwproces bij kinderen en jongeren met autisme?

Het rouwproces bij mensen met autisme kan erg verschillen van niet autistische mensen. Er kan een omgekeerde volgorde zijn in de fasen van rouwverwerking of verwerking kan vertraagd verlopen. Het rouwproces verloopt in stukken. Als zij een koppeling maken, gaan ze verder in hun rouwproces. Die koppelingen zijn voor andere mensen niet duidelijk. Een koppeling kan zijn dat hij/zij kwaad is, doordat de vaste routine weg is door het verlies.

Bij kinderen/jongeren met autisme gaat het leren zelf veel trager. Het begrijpen van sociale interactie is moeilijk. De dood begrijpen is hierdoor ook erg moeilijk. (8,9)

Ze reageren emotioneel trager. Dit komt doordat mensen met autisme gebeurtenissen niet gelijk in hun context kunnen plaatsen, maar stukje bij beetje. Ze lijken hierdoor ongevoelig. Dat is niet zo, ze zijn nog bezig om te begrijpen wat er gebeurt. Als ze het begrijpen, wat lang kan duren, komen de emoties. Het begrijpen, doordringen en verwerken duurt veel langer en kan er heel anders uitzien. Door hun ongevoeligheid ziet men de schuldgevoelens niet. Als ze weinig vertellen en laten merken van hun verdriet, betekent dat niet dat ze er niet mee bezig zijn in hun gedachten. Mensen met autisme delen hun innerlijke gevoelens veel minder met hun omgeving, doordat ze meer problemen hebben om hun gevoelens te herkennen en ze onder woorden te brengen. Geef ze dus voldoende tijd om de informatie te verwerken. Maak alles concreet/visueel. Bijvoorbeeld hoe de begrafenis gaat. Voorspelbaarheid is erg belangrijk. Laat de persoon aangeven wat moeilijk voor hem/haar is en richt niet eigen gevoelens en beleving op hem/haar. (8,9)

Een goede voorbereiding op de veranderingen na het verlies, is erg belangrijk. Betrokkenheid bij het gebeuren, duidelijkheid scheppen over wat er zal veranderen, wie welke activiteiten van de overledene zal overnemen etc. Dit kan de angst bij de persoon met autisme wegnemen. Als deze duidelijkheid niet gegeven wordt, kan hij/zij zich gaan afsluiten. Kinderen met autisme komen zelf ook al met vragen over wat er van hem/haar verwacht wordt, in plaats van hun gevoelens te uiten. Dit komt doordat ze geregeld gewezen worden op hun ongewenste gedrag. (8,9)

Door hun beperking kunnen ze zich niet inleven in anderen, dus ook niet in hun verdriet. Negatieve signalen pakken ze beter op dan positieve, maar ze weten dan niet wat ze met die signalen kunnen doen. Als mensen met autisme ouder worden, kunnen ze hun gebrek aan inlevingsvermogen compenseren met hun denkvermogen. (9)

Kinderen met autisme hebben rituelen die ze niet kunnen minderen en wat hen rust en troost geeft. De rituelen tijdens het overlijden en de rouw, kunnen kinderen/jongeren met autisme helpen. Als de rituelen goed uitgelegd worden aan kinderen met autisme, kunnen ze er erg bewust mee bezig zijn en er houvast aan hebben. (9)

Hoofdstuk 3 Methoden binnen de instelling

De volgende methoden voor de behandeling/begeleiding aan jongeren in een rouwproces zijn te vinden binnen de instelling.

In de mediatheek op het hoofdgebouw

- Fiddelaers – Jaspers, R (2008). *Ik hou je nog even vast, mijn eigen herinneringsboek*. (Tweede druk). Kampen. Ten Have.

Een boekje waarin kinderen kunnen aangeven hoe ze zich voelen, waar ze hun herinneringen in kunnen schrijven/tekenen, wat hen troost geeft, etc.

- Weijers, A & Penning, P (aug 2001). *Het leven duurt een leven lang*. (Tweede druk). Uitgever Annet Weijers.

In deze map staat theorie over het rouwproces bij kinderen en een deel bestaat uit handvatten om kinderen concreet te helpen. Zo staan er per rouwtaak werkvormen en verhalen in. Er staan vooral beschrijvingen in van dingen die men kan maken, zoals een zorgenboom, een herinneringszakje of een persoonlijk (magisch) schild.

Bij de speltherapeut

- rouwkoffer van Yarden.

Hierin zit informatie, werkbladen, etc.

- het spel 'Alle sterren van de hemel'.

Dit spel helpt doordat er spelenderwijs allerlei gevoelens, gedachten en herinneringen met elkaar gedeeld worden. Het spel kan 1 op 1 gespeeld worden of in een gezin. Er moet wel een therapeut bij zitten om het spel te leiden.

- 'Ik mis je zo'.

Dit is een map waarin een kind in een rouwproces kan werken. Er komt een ingang om erover te praten. Het kind kan er dingen in kwijt door te tekenen, plakken, schrijven, etc.

- Het boek 'Weg van mij' van Riet Fiddelaers-Jaspers en Monique van 't Erve.

Een werkboek voor kinderen die achterblijven na een zelfdoding.

- Het boek 'Derk Das blijft altijd bij ons' van Susan Varley.

- Het boek 'Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk' van Essen van Ineke.

In dit boek staan verhalen van kinderen die iemand verloren hebben.

Andere nuttige methoden binnen De Eik voor begeleiding/behandeling bij een rouwproces

- 'Doos vol gevoelens'.

Als (jonge) kinderen moeilijk hun emoties begrijpen, herkennen en/of uiten, kan deze methode hiervoor gebruikt worden. Als een kind in een rouwproces zit en het kind heeft weinig inzicht in emoties, is het moeilijker om zijn/haar emoties te uiten. Met dit spel kan het kind de emoties gaan herkennen en begrijpen en ze hierdoor ook beter uiten.

Hoofdstuk 4 Resultaten vanuit het schriftelijk interview

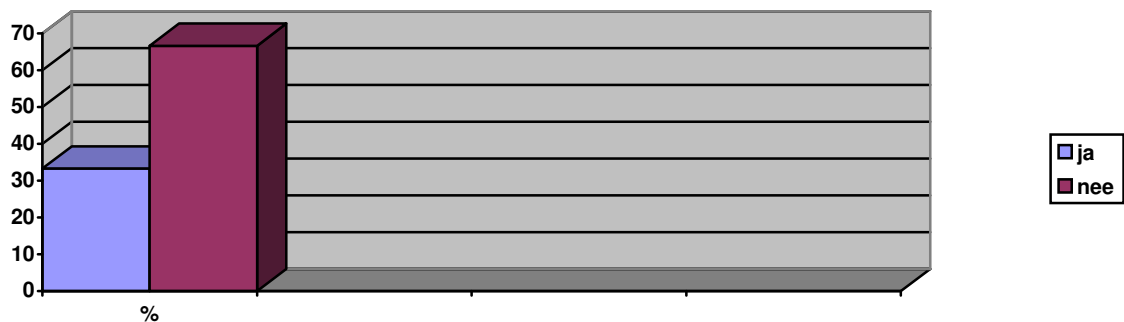
4.1 De groepen

Het onderzoek is gericht op de groepen van Regio 3. Hieronder vallen de volgende groepen:

Burgemeester van Heemstralaan	Kleine Intensieve behandelgroep
Koningin Wilhelminalaan 13D	Crisisgroep-Overbruggingsgroep
Koningin Wilhelminalaan 13C	Intensieve behandelgroep
Keizer Frederikstraat 10	Intensieve behandelgroep
Keizer Frederikstraat 12	Intensieve behandelgroep
Manegestraat 1A1B	Kamertraining
Manegestraat 1C	Dagbehandeling
Manegestraat 1F	Dagbehandeling
Vincent van Goghstraat	Intensieve behandelgroep
Pieter Clausingsstraat	Intensieve behandelgroep
Joncheerelaan	Intensieve behandelgroep

4.2 De ervaringen

Tabel 1: Hoeveel groepsleiders hebben er ervaringen met *het* rouwproces bij jongeren

Ervaring	Leeftijd jongere	Dierbare die overleden is	Beperking van jongere	Methode die gebruikt is
Ja, 2	10 jaar	Vader aan zelfmoord (hij was toen 3 jaar)	LVG, ADHD	Niet via bepaalde methode op momenten erover praten, het open houden
	16 jaar	Stiefmoeder aan kanker	LVG	
Ja, 1	16 jaar	Neefje	Verstandelijke beperking	-erover praten -rouwverwerkingsboekje doorlopen/ doorwerken

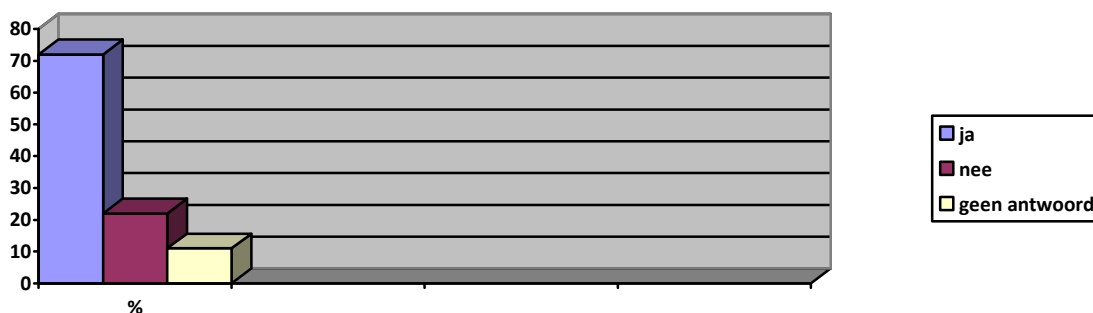
Ja, 1	15 jaar	Vader	LVG	speltherapie
Ja, 1	10-12 jaar	-Vader door zelfmoord - opa door kanker - zusje is doodgeboren	moeilijk gedrag, moeite om gezag te accepteren, druk, steeds de strijd aangaan met vooral zijn moeder. De positie van zijn stiefvader niet accepteren. Moeite met afscheid nemen van mensen	speltherapie
Ja, 1	17 jaar	Nichtje	PDD-NOS	Ze had een schriftje waar ze in kon schrijven als ze daar behoefte aan had

Methode	Waar komt de methode vandaag	Reden van kiezen voor deze methode	Positief aan methode	Negatief aan methode
-erover praten -rouwverwerkingsboekje doorlopen/ doorwerken	Via orthopedagogie	het praten is belangrijk tijdens het rouwproces, via dit boekje wordt er op niveau van de cliënt erover gesproken.	cliënt de kans geven en de ruimte bieden om erover te praten.	wij werken alleen en dit maakt het lastig om 1 op 1 gesprekken te voeren.
Speltherapie	Aangeboden door De Eik	In overleg met de gedragswetenschapper besloten	Dat ze een plek had waar ze erover kon praten. ze heeft geleerd het een plekje te geven.	-
Speltherapie	Aangeboden door De Eik	-Omdat deze jongen zoveel verlieservaringen heeft meegemaakt in zijn jonge leven,	- De jongen heeft het verlies van zijn vader een plekje kunnen geven en meer ruimte	De therapie komt tot een einde, dus weer een afscheid moment. Dit is spannend hoe deze

		dat deze goed verwerkt moeten worden. -School heeft zijn zorgen uitgesproken over een paniekaanval van deze jongen, hij had een zak over zijn hoofd getrokken en aangegeven dat hij zelf ook dood wilde. -Het depressieve gevoel van deze jongen wel serieus nemen en het voor zijn dat hij zelf ook zelfmoord zou plegen.	gekregen voor zijn stiefvader. - De dood van zijn zusje heeft hij van heel dichtbij ervaren en een eigen plek gegeven	jongen het na de therapie toch op eigen kracht moet gaan doen. Zal hem dit lukken?
Ze had een schriftje waar ze in kon schrijven als ze daar behoefte aan had	Volgens mij is die voor haar bedacht	omdat ze op deze manier goed kon uiten wat haar dwars zat	dat ze kon schrijven wanneer ze er behoefte aan had	als je niet mag lezen wat ze schrijft weet je niet precies wat er leeft bij haar

4.3 De behoeften

Tabel 2: Heeft u behoefte aan methoden binnen De Eik voor jongeren in een rouwproces?

Behoeftte aan methoden binnen De Eik voor jongeren in een rouwproces	Welke methode	Waarom niet
Ja	Ik zou wel graag methoden willen hebben maar ik weet zelf geen methoden voor rouwproces.	
Ja, denk dat dit goed is, dat als het nodig is, hier eventueel op terug te kunnen vallen		
Ik heb hier alleen behoefte aan als mijn mentor jongere iets mee zou maken in een rouwproces..Dus als deze er nog niet is, dan zou ik er behoefte aan hebben.	Een protocol waarin staat hoe te handelen (handboek).	
Nee		omdat de jongeren op deze groep voornamelijk hebben te maken met traumatische ervaringen die niet specifiek met rouwverwerking te maken hebben. Ik zou dan kiezen voor een bredere methodiek voor traumatische ervaringen in het algemeen
Ja, het rouwproces goed doorlopen vind ik belangrijk, vragen beantwoorden maar ook het durven stellen voor de jongeren over dit onderwerp is belangrijk. Het is een stukje verwerking,		
Ja/nee. Er moet wel rekening worden gehouden met LVG jongeren. Dit kan lastig zijn want o.a. kinderen met PDD-NOS verwerken situaties al heel anders. Daarnaast verwerkt iedereen het op een eigen manier.		

Op dit moment niet maar dat kan in de toekomst heel anders zijn Ik heb hier alleen behoefte aan als mijn mentor jongere iets mee zou maken in een rouwproces..Dus als deze er nog niet is, dan zou ik er behoefte aan hebben.	Een protocol waarin staat hoe te handelen (handboek).	
ja	Op dit moment weet ik niet welke methoden er zijn. Dus als deze bestaat, zou ik dat wel graag willen weten voor het geval als het nodig kan zijn.	
Ja, ik denk dat het heel prettig is om iets bij de hand te hebben als we in zo'n situatie terecht komen. Nu ga je handelen op je gevoel denk ik, maar het is wel fijn om middels een bepaalde richtlijn te werk te gaan.	Ik heb hier geen ervaring mee, dus zou niet zo goed weten wat handig hierin is. Met jongere cliënten misschien boeken/plaatjes, maar de tienerdoelgroep en ouder vind ik lastig.	
Ja, dit lijkt me wel handig, mocht er een jongere komen die in een rouwproces zit. Ik heb geen idee wel methoden hier handig voor zouden kunnen zijn.		
Ja, lijkt me heel zinvol voor leiding op deze groepen		
Ja, dat zou niet verkeerd zijn, altijd goed natuurlijk!!!	Die zijn zo divers, maak er maar een goede combi van!!!!!! Er zou wel een standaard procedure kunnen komen voor de praktische zaken, zodat je niet iets vergeet.	
Ja, dit kan erg leerzaam zijn. Ze heb je hulpmiddelen om hier mee om te gaan		
Ja, bij mijn weten zijn er nog weinig tot geen methoden	Ik ben van mening dat een luisterend oor het	

omtrekt rouwverwerking binnen de Eik. Terwijl dit wel een belangrijk onderdeel is om jongeren in te kunnen begeleiden/	allerbelangrijkste is. Jongeren moeten de ruimte krijgen om het verdriet een plaats geven. Ik ben van mening dat iedereen een andere manier heeft van rouwverwerking en dat je goed moet kijken waar een jongere bij geholpen is. Standaard regels zouden wel van toepassing zijn zodat groepsleiders weten hoe om te gaan met rouwverwerking.	
Tot nu toe heb ik geen bewuste vraag	Mijn ervaring ligt nu buiten de groep	
Doordat ik er nog niet mee te maken heb gehad, weet ik niet welke methoden er op dit moment aanwezig zijn tot betrekking van rouwprocessen voor jongeren. Ik kan hier dan ook geen eerlijk antwoord op geven.		
Ik denk dat je per kind moet kijken hoe dat aan te pakken		
Ja, ik denk dat het erg goed is voor de kinderen. Vooral omdat je ook met een speciale doelgroep (LVG) te maken hebt.	Ik ben niet bekend met methoden op het gebied van rouwverwerking. Maar iets in spel of werkvorm, waardoor je het ook inzichtelijk maakt voor de jongeren zelf. Een werkmap of iets dergelijks.	
Ja, ik denk dat het wel belangrijk is om hier een methode voor te hebben. Zodat alle medewerkers op dezelfde manier te werken gaan. De cliënt wordt op deze manier ook hetzelfde behandeld.	Ik heb geen idee welke methodes hier voor zijn. Maar het zou mooi zijn als er een kwam.	

Hoofdstuk 5 Methoden voor rouwproces

5.2 Overzicht met methoden

5.2.1 Methoden - materialen

Methode	Wat	Gegevens
<i>Ik mis je zo (map)</i> <i>Mijn boek met herinneringen.</i> 	Materiaal voor begeleiding van rouwende mensen met een verstandelijke beperking.	<i>Riet Fiddelaers-Jaspers en Hennie van Schooten</i> ISBN 620 1 <i>Uitgeverij Damon, Budel, 2005</i>
<i>Ik mis je zo (doos).</i> 	Doos met fotoset en pictogrammenreeks. geschikt voor begeleiding van rouwende mensen met een verstandelijke beperking.	ISBN 625 2 <i>Uitgeverij Damon, Budel, 2005</i>
<i>Weg van mij.</i> 	Werkboek voor kinderen die achterblijven na zelfdoding. In het boek thema's als: - Hoe is het gebeurd? - Waarom? - Had ik maar - Mijn verhaal - Herinneringen - Wat helpt?	<i>Riet Fiddelaers-Jaspers en Monique van 't Erve</i> ISBN 9025956750 <i>Uitgeverij Ten Have, Kampen, 2006</i>
<i>Niet hier, wel dichtbij</i> 	Kwartetspel om kinderen spelenderwijs in aanraking te brengen met de dood	<i>Larissa van der Molen</i> <i>De Troostboom, s-Hertogenbosch, 2009</i>

<i>rouwmeter</i>	Door de rouwmeter krijg je een indruk welk risico je loopt op onverwerkte of gecompliceerde rouw.	www.rouw.nl
<i>Ik zal je nooit vergeten</i> Mijn boek met herinneringen 	Dit herinneringsboek kan kinderen helpen bij het verwerken van hun verdriet. Zij kunnen erin vastleggen wat er gebeurt als iemand, die belangrijk is voor hen, doodgaat. Ook hun herinneringen aan de persoon kunnen er een plek in krijgen. Het is bestemd voor kinderen tot 12 jaar.	<i>Riet Fiddelaers-Jaspers</i> ISBN 90-804773-2-X
Om nooit te vergeten <i>Samen lezen en praten over de dood.</i> 	Een prentenboek over een jongen van 6 jaar die kennis maakt met de dood. In dit boek komen diverse aspecten van de dood ter sprake, zoals: • de dood in de natuur (bomen verliezen hun blaadjes); • de dood van een (huis)dier; • het sterven van een mens; • vragen over de hemel en over God. Verder worden gevoelens van het kind besproken als: verdriet, gemis, onbegrip en angst.	Klein, Linda ISBN: 9789033831003
<i>Ben je hier of ben je daar?</i> Mijn werk- en herinneringsboek	Een werk- en herinneringsboek voor jongeren vanaf 12 tot ongeveer 23 jaar die iemand door de dood verloren hebben. Er zijn tekeningen en gedichten van jongeren zelf in opgenomen. Via allerlei werkvormen kunnen jongeren aan de slag met hun verlieservaring. Het is ook zeer	<i>Riet Fiddelaers-Jaspers</i> ISBN 978-90-77179-04-08

	geschikt om binnen individuele rouwbegeleiding te gebruiken.	
<i>Als iemand dood gaat</i> <i>Wat jij wilt weten over doodgaan, begraven en cremieren</i> 	Informatie voor kinderen over doodgaan en alles wat daarmee te maken heeft, zoals het bezoek aan de overledene, de afscheidsdienst, de begrafenis of de crematie. Voor kinderen van 8 tot 12 jaar.	<i>Riet Fiddelaers-Jaspers</i> <i>In de Wolken, Heeze, 2009,</i>

Nuttige sites:

www.achterderegenboog.nl

www.in-de-wolken.nl

www.rouwboeken.nl

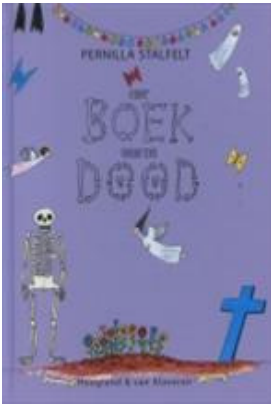
5.2.2 Boeken om kinderen te helpen in hun rouwproces

<i>Dood en sterven in het leven van mensen met een verstandelijke handicap</i> 	In herkenbare voorbeelden wordt ingegaan op de beleving van mensen met een verstandelijke handicap die met dood en sterven te maken krijgen	<i>Erik Bosch</i> ISBN-10: 9024413648 ISBN-13: 9789024413645
<i>Jong verlies handreiking voor het omgaan met rouwende kinderen</i> 	Leren omgaan met de dood is een onderdeel van de opvoeding. Maar wanneer kinderen en jongeren van dichtbij met de dood geconfronteerd worden, gaan we vaak te gemakkelijk aan hen voorbij. Dit boek geeft belangrijke en praktische steun aan volwassenen die te maken krijgen met kinderen in rouw.	Fiddelaers-Jaspers R ISBN10: 9024294347 ISBN13: 9789024294343
<i>Kinderen en de dood</i> 	Dit boekje probeert duidelijk te maken hoe kinderen rouwen en welke risico's zij daarbij lopen. Aan de hand van behandelingsvoorbeelden beschrijven de auteurs een aantal stoornissen die op kunnen treden wanneer een familielid overlijdt, hoe een gestagneerd rouwproces weer op gang geholpen kan worden en de problematiek van het vervangkind	<i>A laden & H Groen-Prakken</i> ISBN10: 9023231708 ISBN13: 9789023231707

<i>Kun je uit de hemel vallen?</i> 	Beleving van de dood en rouwverwerking door mensen met een verstandelijke handicap	<i>Meeusen, R. - Bommel, H. van - Wouw, W. van de</i> <i>ISBN 9080683922</i>
<i>Nu jij er niet meer bent.</i> En tieners 	De dood wacht niet tot kinderen groter zijn en slaat vaak onverwachts en daarom al te genadeloos toe. Dit is een boek vol adviezen en praktische oefeningen, dat inspiratie biedt en de woorden levert waarmee je het onuitspreekbare ter sprake brengt.	C. van den Abbeele ISBN10: 9020945858 ISBN13: 9789020945850

5.2.3 Boeken voor kinderen in een rouwproces

<i>Lieve oma Pluis</i> 	Nijntje is heel verdrietig als oma dood gaat. Ze zet bloemen op het graf omdat oma daar zo van hield.	Dick Bruna ISBN10: 9056471716 ISBN13: 9789056471712
<i>Als vlinders spreken konden</i> 0-6 jaar 	Yvonne van Emmerik gaat naast het kind staan en schrijft over de schrik, het gemis en over wat dood-zijn eigenlijk is. In korte, eenvoudige teksten maakt de auteur de rouw voor kinderen bespreekbaar. 'Houd je verdriet niet vast,' zegt ze, 'praat erover.' Ook geeft ze ideeën voor passende symbolen en/of symbolische handelingen. Voor ouders kan dit boek ook herkenning en troost geven.	Yvonne van Emmerik ISBN10: 9025954391 ISBN13: 9789025954390
<i>Kikker en het vogeltje</i> Tot ong 8 jaar 	Bij de rand van het bos ligt een vogeltje. 'Kijk,' zegt Kikker, 'kapot. Hij doet het niet meer.' 'Hij slaapt,' zegt varkentje. Maar Haas zegt: 'Hij is dood.' 'Dood?' vraagt Kikker. 'Wat is dat?'	Max Velthuis ISBN10: 9025847544 ISBN13: 9789025847548
<i>Derk Das blijft altijd bij ons</i> Tot ong 8 jaar 	De dieren missen Derk Das heel erg na zijn dood, maar als ze over hem praten is hij toch een beetje bij hen	Susan Varley ISBN10: 9060695526 ISBN13: 9789060695524

<i>Mijn vader is een wolkenman</i> Tot ong 8 jaar 	Bolle is vijf jaar als zijn vader doodgaat. Hij mist hem heel erg. Samen met zijn moeder probeert Bolle eraan te wennen dat zijn vader er niet meer is. Een ontroerend en troostrijk verhaal	<i>Claudia van der Sluis</i> ISBN10: 9062492835 ISBN13: 9789062492831
<i>Dom konijn</i> Tot ong 8 jaar 	Dom konijn probeert oud konijn bij het doodgaan te helpen, door te onderzoeken wat dood zijn is. Een mooi prentenboek	<i>Edward van de Vendel</i> ISBN10: 9021485281 ISBN13: 9789021485287
<i>Het boek van de dood</i> Tot ong 12 jaar 	Een informatief boek om over de dood te praten met veel vrolijke tekeningetjes. Alle mogelijke onderwerpen komen ter sprake: hoe ga je dood, is er iets daarna, gebruiken rond de dood, begrafenis of crematie en het gedenken van geliefde overledenen.	<i>Pernilla Stalfelt</i> ISBN10: 9076347069 ISBN13: 9789076347066

<i>Nooit meer is voor altijd</i> Tot 8 jaar 	De papa van Lotte is gestorven. Papa komt nooit meer bij ons terug, zegt mama. Hoe lang is nooit meer? Vraagt Lotte. Nooit meer betekent eigenlijk hetzelfde als voor altijd, antwoordt mama. Zal mama altijd verdrietig blijven? Of wordt het ooit weer zoals vroeger?	<i>Tannia Sels</i> ISBN10: 9068227122 ISBN13: 9789068227123
<i>Jan en jan</i> Ong 8 tot 12 jaar 	Jan vindt een gewonde ekster. Hij noemt hem Jan en verzorgt hem. Tussen jan en ekster jan ontstaat een hechte vriendschap. Maar er komt een dag dat jan afscheid moet nemen van zijn nieuwe vriend.	<i>Bettie Elias</i> ISBN10: 9054610654 ISBN13: 9789054610656
<i>Dood is niet gewoon</i> 8 tot 12 jaar 	De vader van Ilse is plotseling overleden. Ilse is heel boos en verdrietig. Gelukkig kan ze goed praten met oma.	<i>Martine Delfos</i> ISBN10: 9085605326 ISBN13: 9789085605324

<i>Ik moet je iets heel jammers vertellen</i> 8 tot 12 jaar 	Na een ernstig auto-ongeluk komt Rozemarijn met haar zusje, vader en moeder in het ziekenhuis terecht. Van dag tot dag worden haar gedachten en gevoelens beschreven zoals de angst en het verdriet om haar moeder, die uiteindelijk overlijdt, evenals de boosheid op haar vader die de auto bestuurde.	<i>Arno Bohlmeijer</i> ISBN 9000030021
<i>Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk</i> 	Dertig kinderen vertellen over wat zij meemaakten en hoe hun leven verder ging toen hun vader of moeder doodging. Het gaat over verdriet en geluk. Over akelige gedachten en fijne herinneringen. Over je rot voelen en wat dan helpt.	<i>Ineke van Essen</i> ISBN10: 9062493742 ISBN13: 9789062493746

Hoofdstuk 6 Analyse

6.1 Analyse van literatuuronderzoek

Begeleiding aan kinderen in een rouwproces is erg belangrijk om problemen op latere leeftijd te voorkomen. Begeleiders moeten kennis hebben van het rouwproces in het algemeen en ook specifiek op de eigen doelgroep. Er zit veel verschil in het rouwproces bij elk kind en daarom is uitgebreide kennis van groot belang om het goed te kunnen herkennen.

Kinderen hebben de juiste aandacht en benadering nodig. Er moet gekeken worden naar hun leeftijd om zo goed in te gaan op hun behoefte. Kinderen hebben de steun nodig om hun gevoelens te uiten en hebben het nodig dat er naar hen geluisterd wordt en serieus op hun vragen in wordt gegaan. Ze stellen de vragen om zo meer duidelijkheid voor henzelf te krijgen. Het is daarom ook belangrijk om eerlijk antwoord te geven en aan te geven als men geen antwoord weet.

Na het overlijden van een belangrijk persoon doorloopt men 4 rouwtaken. Het is goed om hier kennis van te hebben en het te kunnen herkennen bij een kind. De rouwtaken zijn:

1. Aanvaarden van de werkelijkheid van het verlies
2. Ervaren van de pijn van het verlies / het doorworstelen van moeilijke emoties
3. Aanpassen aan de omgeving zonder de overledene/ het verdriet een plaats geven.
4. Een nieuwe plaats geven aan de overledene en opnieuw leren houden van het leven.

Men wil kinderen beschermen, maar het is erg belangrijk om te zorgen dat het kind goed afscheid neemt. Hierbij is het bijwonen van de begrafenis en het lichaam zien van de overleden persoon erg belangrijk. Goede voorbereiding en uitleg is hierbij nodig.

Als kinderen teveel beschermt worden en hierdoor niet worden betrokken bij wat er gebeurt, gaat het kind fantaseren over wat er gebeurt en wat er aan de hand is. De fantasie van het kind is erger dan de werkelijkheid.

Er kunnen veel problemen voorkomen tijdens het rouwproces. Het is belangrijk om deze problemen te kennen, zodat ze ook herkend worden als rouwgedrag.

Het rouwproces bij verstandelijk gehandicapten verloopt hetzelfde als bij mensen zonder verstandelijke handicap. Het kan soms wel wat intenser, onduidelijker of in een andere volgorde verlopen. Het gedrag van LVG mensen wordt niet als rouwgedrag herkend. Concrete uitleg, herhaling en voorbeelden zijn voor LVG'ers erg belangrijk.

Het rouwproces bij mensen met autisme verloopt in een andere volgorde dan bij mensen zonder autisme. Het verloopt ook trager. Dit komt doordat mensen met autisme gebeurtenissen niet gelijk in hun context kunnen plaatsen. Het begrijpen, doordringen en verwerken duurt langer.

Een goede voorbereiding op de veranderingen na het verlies, is erg belangrijk.

Rituelen tijdens het overlijden en de rouw, geven kinderen met autisme rust en troost.

6.2 Analyse schriftelijk interview

Hieruit blijkt dat er geen methoden op de groep zijn. Er is weinig ervaring met het rouwproces bij jongeren. Als er ervaring mee is, ligt de methode buiten de groep of er moet op dat moment nog iets gezocht worden. Jongeren in een rouwproces worden met regelmaat verwezen naar de speltherapeut. Een overgrote meerderheid heeft behoefte aan methoden binnen de instelling. Ze geven aan dat het zeker handig is voor als ze met een jongere in een rouwproces te maken krijgen.

Hoofdstuk 7 Conclusie en aanbevelingen

Mijn aanbeveling voor de opdrachtgever is een handboek. Een handboek waarin een duidelijke uitleg staat over het rouwproces voor de doelgroep en een beschrijving van de stappen die moeten worden uitgevoerd. Tevens is het erg belangrijk om punten waar op gelet moet worden, overzichtelijk te maken. Kinderen hebben een specifieke behandeling nodig om het rouwproces goed te doorlopen, zodat ze later geen problemen krijgen.

Twee belangrijke punten zijn: na gaan in welke leeftijdsfase en bij welke rouwtaak de jongere in het rouwproces is. Bij de doelgroep van De Eik (LVG-jongeren) moet niet naar de kalenderleeftijd gekeken worden, maar naar mentale leeftijd. Zodat ze op hun niveau worden begeleid in het rouwproces.

Goed weten bij welke rouwtaak de jongere is, is ook noodzakelijk. Dit maakt een groot verschil voor de begeleiding. Bijvoorbeeld als een jongere de dood niet begrijpt of als een jongere zijn gevoelens niet kan uiten, moeten hier andere methoden voor gebruikt worden.

Het is gebleken dat kennis over het rouwproces belangrijk is voor de begeleiding. Hierdoor raad ik aan om groepsleid(st)ers een training te geven. Het is belangrijk om te zorgen dat iedereen de training volgt. Begeleiders geven aan dat ze meer informatie en hulpmiddelen niet nodig hebben, omdat ze er niet mee te maken hebben. Het valt niet van de voren te plannen wanneer men ermee te maken krijgt. Er moet voor gezorgd worden dat de kennis er is, in geval men er mee te maken krijgt. Hierdoor kan men als begeleider gelijk de goede begeleiding bieden die nodig is op dat moment. Mijn aanbeveling is daarom ook een verplichte training voor iedereen. Deze training moet men ook per jaar herhalen, om zo de kennis bij te houden.

Tevens is mijn aanbeveling om methoden te kopen voor de instelling. Hierdoor hebben begeleiders wat voor handen indien nodig. Verschillende methoden zijn nodig, omdat het rouwproces van ieder kind uniek is. Goede methoden zijn hierboven in dit onderzoeksplan te vinden.

Nu wordt de jongere met regelmaat verwezen naar de speltherapeut en daar komen positieve reacties uit. Een belangrijk taak in de begeleiding van het rouwproces ligt ook bij de groepsleiding. Daarvoor heeft men kennis en methoden nodig.

Hoofdstuk 8 Productevaluatie

8.1 Evaluatie op resultaat

De probleemstelling is duidelijk geworden. Er is duidelijkheid gekomen over welke methoden de groepen gebruiken bij jongeren in een rouwproces. Ze hebben op de groepen geen methoden en hebben heel weinig ervaring met het rouwproces. Hierdoor is de kennis ook laag. Er is duidelijk geworden dat er zeker wat gedaan moet worden om de begeleiding aan jongeren in een rouwproces te verbeteren. Er zijn meer methoden nodig en meer kennis.

Dat er niet veel ervaring is met jongeren in een rouwproces, betekent niet dat groepsleiding er geen kennis over moet krijgen of dat er geen methoden moeten komen. Het is belangrijk om voorwerk te doen, om zo goed voorbereid te zijn voor als het wel voorkomt. Er is duidelijk geworden dat er nog veel voorwerk gedaan kan worden.

8.2 Evaluatie op kwaliteit

De lage respons heeft niet afgedaan aan de conclusie. Ook met de lage respons is het resultaat helder. De respons die ik heb was duidelijk en te generaliseren naar de hele populatie. De antwoorden waren niet sociaal wenselijk en voor één uitleg vatbaar. Hierdoor is het onderzoek betrouwbaar.

8.3 Evaluatie op aanbevelingen

Er zijn veel methoden te vinden. Ze zijn niet allemaal specifiek voor LVG'ers. Het is zo dat de meeste methoden die geschikt zijn voor kinderen ook voor kinderen met LVG te gebruiken zijn. De methoden moeten afgestemd worden op de leeftijd en op de rouwtaak waar de jongere in zit. Bij LVG'ers is het belangrijk om naar de mentale leeftijd te kijken, om de jongere zo qua niveau niet te hoog in te schatten. De methoden moeten vooral concreet en visueel zijn.

Ik heb een selectie gemaakt uit alle methoden. Methoden in de vorm van spellen of materiaal was er weinig te vinden. Dat is jammer, omdat het goede methoden zullen zijn voor deze doelgroep. Doordat deze methoden visueel en concreet zijn.

Boeken zijn er veel te vinden. Het is dan wel belangrijk om stil te staan bij een verhaal, om er samen over te praten en er zo dieper op in te gaan en de gevoelens te bespreken.

Het was moeilijk om een keuze te maken in de methoden. Er zijn nog genoeg andere methoden te vinden op internet.

Literatuurlijst

Artikelen

1. Hollins, S & Esterhuyzen, A. (1996). Bereavement and grief in adults with learning disabilities. *British Journal Psychiatry* 1996. pp 497-501
2. Dodd, P, Dowling, S & Hollins, S (2005). A review of the emotional, psychiatric and behavioural responses to bereavement in people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research* 2005, nr. 49. pp537 –543.
3. Dodd, P, Guerin, S, McEvoy, J, Buckley, S, Tyrrell, J & Hillery, J (2008). A study of complicated grief symptoms in people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research* 2008, nr. 52. pp 415 - 425.

Boeken

4. Keirse, Manu. (1995) *Helpen bij verlies en verdriet*. (Derde druk). Tielt. Lannoo.
5. Keirse, Manu. (2002). *Kinderen helpen bij verlies*. (Tweede druk) Tielt. Lannoo.
6. Weijers, A & Penning, P (aug. 2001). *Het leven duurt een leven lang*. (Tweede druk). Uitgever Annet Weijers.
7. Fiddelaers-Jaspers, Riet & Fiddelaers, Jan. (1998). *De meest gestelde vragen over kinderen en de dood*. Heeze. Inde Wolken.
8. Dun, Martine van, Vandezande, Johan & Verhaegen, Jean-Paul. (2006) *Adieu!.. A Dieu?* Apeldoorn. Garant.
9. Delfos, Martine F. & Fiddelaers-Jaspers, Riet. (2007) *Moet ik nu huilen?* Kampen. Ten Have.
10. Verhoeven, Nell (2007). *Wat is onderzoek?* (Tweede herziende druk). Amsterdam. Boom onderwijs.
11. Woordenboek Van Dale

Personen

- groepsleiding van De Eik, regio 3
- orthopedagoog van De Eik
- speltherapeuten van De Eik

Websites

- www.hbo-kennisbank.nl
- plancare kwaliteit (intranet) – intern programma voor informatie voor medewerkers van De Eik.

Bijlagen

Bijlage 1 - Interview speltherapeut en orthopedagoog

Samenvatting interview speltherapeut

De speltherapeut vertelt dat de map 'Ik mis je zo' een erg goede methode is voor de doelgroep van De Eik. Het geeft een opening om erover te praten en ze kunnen er hun eigen verhaal en gevoelens in kwijt. Deze map is ook heel goed te gebruiken op de groepen.

Therapie is nodig als het kind vast loopt in het rouwproces of als het erge gedragsproblemen laat zien. In deze gevallen is therapie nodig om het kind weer normaal te laten functioneren. In de andere gevallen kunnen ouders of groepsleiding op de groep de kinderen begeleiden in het rouwproces.

Tijdens de therapie heeft de groep of de ouders niet een specifieke rol. Ze worden er wel bij betrokken wanneer dat nodig is. Zo gaf de speltherapeut een voorbeeld dat een kind erg veel onduidelijkheid had bij de dood van zijn vader. De moeder is toen een keer mee geweest naar speltherapie en heeft de dingen vertelt die het kind niet meer wist. Dit gaf het kind rust en duidelijkheid en ook een opening om er met moeder over te praten.

De speltherapeut houdt wel contact met de groepsleiding en ouders om zo dingen van hun kant te horen of aan te geven hoe het gaat.

Er wordt naar gewerkt dat het kind met anderen over de overledene en de situatie gaat/kan praten.

De speltherapeut gaf aan dat zij ook op dagbehandeling heeft gewerkt. Ze had toen een jongetje op de groep wat ook in een rouwproces zat. Ze gingen met de groep wel eens naar de bibliotheek en daar zocht het jongentje boeken uit over de dood. Via die boekjes kon de groepsleiding met hem praten over wat hij had meegemaakt. Dit is een erg mooi voorbeeld hoe men als groepsleiding een jongere kan helpen in een rouwproces.

Samenvatting interview orthopedagoog

De orthopedagoog geeft aan dat ze geen materialen heeft voor rouwproces bij jongeren. Ze benoemt dat groepsleiding iets bedenkt als ze in zo'n situatie zitten. Ze werken niet via methoden. Ze geeft ook aan dat bij De Eik niet veel jongeren komen die in een rouwproces zitten en als het al voorkomt wordt het neergelegd bij de speltherapeut.

Bijlage 2 – schriftelijk interview

Schriftelijk interview – onderzoek methoden bij rouwproces bij de jongeren van De Eik

Hierbij ontvangt u mijn schriftelijke interview om te onderzoeken welke methoden er zijn en worden gebruikt bij het rouwproces bij de jongeren. Het invullen van het interview duurt ongeveer 10 minuten. De resultaten van het interview zullen anoniem en met zorgvuldigheid verwerkt worden. (Rouwproces is in dit onderzoek: de tijd die de jongere doorloopt na het overlijden van een dierbare)

U mag ook de ervaringen noemen buiten De Eik, maar benoem graag eerst de ervaringen binnen De Eik. Bij ervaringen buiten De Eik, graag vermelden om welke (doel)groep het gaat.

Groep van De Eik waar u werkzaam bent:

1. Heeft u ervaring met cliënten die in een rouwproces zitten/zaten? (mag ook buiten De Eik)

.....

Zo nee? Ga door naar vraag 11

Zo ja? Ga daar naar vraag 2

2. Hoeveel ervaringen heeft u hiermee?

.....

3. Hoe oud was/is deze jongere?

*

*

*

4. Welke dierbare van deze jongere is er overleden?

*

*

*

5. Welke beperking had/heeft deze jongere?

*

*

*

6. Welke methoden voor rouwverwerking zijn er gebruikt bij deze jongere(n)?

- *
- *
- *

7. Waar heeft u deze methode vandaan? Was die al op de groep of op het steunpunt?

- *
- *
- *

8. Wat was de reden voor het kiezen van deze methode?

- *
- *
- *

9. Wat heeft u als positief ervaren aan deze methode?

- *
- *
- *

10. Wat heeft u als negatief ervaren aan deze methode?

- *
- *
- *

11. Heeft u behoefte aan methoden binnen De Eik voor jongeren in een rouwproces?

.....

12a. Zo ja, welke methoden vindt u het meest effectief/handig in het gebruik?

12b. Zo nee, waarom niet?

.....

.....

13. Overige opmerkingen / suggesties

.....

.....

.....

Bedankt voor uw medewerking aan dit onderzoek!

Zou u de enquête naar mij terug willen mailen voor woensdag 24 maart.
dienemien@hotmail.com